

MAMURT KALE'DE METER ASPORDENE KÜLTÜ*

Hüseyin Üreten**

Özet

Bu makale, önemli bir yerel kült olan Meter Aspodene ve tanrıçanın kült merkezi olan Mamurt Kale ile ilgilidir. Mamurt Kale, olasılıkla, İ.Ö.III. yüzyılın başlarında Pergamon'dan yönetilen Philetairos'un krallığına bağlıydı.

Meter Aspodene Mamurt Kale'de bir Dağ Tanrıçası olarak tapılmaktaydı.

Anahtar Sözcükler: *Meter Aspodene, Ana Tanrıça Meter, Aspodene Dağı, Yund Dağı, Philetairos, Pergamon, Hellenistik Dönem, Aspodenon Kutsal Alanı.*

Abstract

The Cult of Meter Aspodene in Mamurt Kale

This article deals with an important local cult of Meter Aspodene and Mamurt Kale which is the cult centre of the Goddess. Probably subject earlier in the IIIrd century BC to the dynasty of Philetairus, who ruled from Pergamon.

Meter Aspodene is worshipped mainly in Mamurt Kale as a Mountain Goddess.

Key words: *Meter Aspodene, The Mother Goddess Meter, The Aspodene Mountain, The Yund Dage, Philetairus, Pergamene, The Hellenistic Period, Aspodenum.*

Hellenistik Dönem'de Anadolu'nun diğer bölgelerinde ve kentlerinde olduğu gibi Mysia Bölgesi'nde ve Pergamon kentinde inanç açısından büyük

* Bu makale, "Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem'de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri" konulu doktora tezimin bir bölümünü oluşturmaktadır.

** Yrd.Doç.Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı

bir çeşitlilik gözlemlenmektedir.¹ İ.Ö. 188 yılında Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da yaptığı ilk yeminli antlaşma (Apameia Barışı) sonrasında yaklaşık 173.000 km²'lik bir alana yayılan Pergamon Krallığı'nın başkenti Pergamon'da Büyük İskender (İ.Ö.336–323) ile Augustus (İ.Ö.31-İ.S.14) arasında geçen Hellenistik dönemin üç yüz yılında tapınım gören tanrılar kent halkının içinde bulunduğu koşullar ve yerel gelişmelerden kaynaklanan gereksinimlere bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir.² Bu kültürler mozaiği içerisinde çeşitli epithonlarla karşımıza çıkan tanrı ve tanrıçalar epigrafik, nümizmatik ve arkeolojik buluntular sayesinde belgelenmiştir.

Antik kaynaklar ışığında önemli bir kült merkezi olduğu anlaşılan Mamurt Kale ve Meter Aspordene Kültü (Μητηρ Ασπορδηνη) aşağıda genel özellikleriyle tanıtılmaktadır.

Mamurt Kale

Anadolu'da ilk izlerine Kyzikos'ta (Balıkesir/Erdek) rastlanan, ancak bu kentle sınırlı kalmayarak çeşitli kentlerde tapınıldığı kanıtlanan Ana Tanrıça'ya Pergamon ve civarında da tapınıldığı diğer bir deyişle, bu makalenin konusunu oluşturan dağ tanrıçası Meter Aspordene'nin kült merkezinin Mamurt Kale olduğu yazıtlar, sikkeler ve arkeolojik buluntular ile tespit edilmiştir. Kısacası, Pergamon kazılarının başlangıcından itibaren Mamurt Kale'nin kentin inanç dünyasında önemli bir yere sahip olduğu bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmüştür.³

Bugün Mamurt Kale olarak anılan Ana Tanrıça Kutsal Alanı'nın üzerinde bulunduğu Aspordenon (Yund Dağı) Dağı, Pergamon'un güneydoğusunda bulunan üzeri kayalık ve çevresi meşe ormanlarıyla kaplı

¹ Pergamon kentinde tapınım gören tanrılarla ilgili olarak bkz. Hansen 1972; Allen 1983; Hellenistik Dönem Pergamon kenti tanrı ve kültürleri hakkında ise bkz. Üreten 2003.

² Mysia'nın güneybatı ucunda kendi adıyla anılan 'Pergamene' yöresindeki Pergamon (Bergama) bölgenin olduğu kadar Küçük Asia'nın (Anadolu) da önde gelen kentlerinden biridir. Pergamon, denizden yaklaşık 15 km kadar içerde 'Teuthrania' denen verimli Kaikos vadisinde bu ırmak ve kolları Keteios (Kestel çayı) ile Selinus'un (Bergama çayı) birleştiği yerde kurulmuştur. Böylece bulunduğu bölgedeki tüm kentler içinde sahip olduğu avantajlı konumu sayesinde antikçağdan itibaren tercih edilen bir yerleşim alanı olmuştur. Kısacası, ovoidan yüksekte yalçın bir kayalık üzerinde kurulmuş olan en eski kent, Attaloslar'ın – Philetairos'tan III.Attalos'a kadar- yönetiminde güney ve güneybatıya doğru Hellenistik dönem boyunca kademe kademe büyümeye başlamıştır.

³ Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Alexander Conze ve Paul Schazmann, Schuchhardt'ın 1887 yılında ilk defa keşfederek bilim dünyasına tanıttığı Mamurt Kale Ana Tanrıça Kutsal Alanı'nda 1910 yılında yılında gerçekleştirmiş oldukları kazı çalışmalarına ilişkin etraflı ve bilimsel çalışmalarını topluca bir eserde sunmuşlardır. Söz konusu eser; Mamurt-Kaleh: ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon, Berlin: Reimer, 1911 (Jahrbuch des Kaiserlich-Deutschen Archaologischen Instituts: Ergänzungscheft;9)-nach den Untersuchungen von Alexander Conze und Paul Schazmann.

bir alandadır. (Res.1). Bu yer hakkında İ.S. I.yüzyıl tarih ve coğrafya bilgini Strabon şunları yazmaktadır⁴:

“...o halde Pergamon çevresindeki kayalık ve çıplak Aspodenon Dağı’na da ‘Aspodenon’ dememiz gerekir. Bu dağın tepesinde Tanrılar Anası Aspodene’ye ait bir tapınak vardır...”

İşte antikçağ yazarı Strabon tarafından belirtilen ve Tanrılar Anası’nın sınır tanımayan tapınım alanlarından biri olarak gösterilen Meter Aspodene kutsal alanının bulunduğu, Aspodenon Dağı üzerindeki, Mamurt Kale ve Meter Aspodene kültürünün tanınması ve araştırılmasında C. Schuchhardt’ın 1887 yılında yaptığı arkeolojik yüzey araştırması çok önemli bir rol oynamıştır. Özellikle 10–28 Eylül 1910 tarihleri arasında Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Alexander Conze ve Paul Schazmann tarafından Mamurt Kale’de sürdürülen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan maddi kültür kalıntıları ‘Dağların Ulu Anası’ (=Μητηρ Ορεια), ‘Tanrıların Anası’ (=Μητηρ Θεων) da denilen Ana Tanrıça Meter’in Aspodenon Dağı’nın tepesindeki kültürünün tanınması ve yorumlanmasında çok büyük bir katkı sağlamıştır.⁵

Meter Aspodene Kültü

Bu bağlamda, Pergamon’un zengin kült dokusu içinde yerel bir dağ tanrıçası olan Meter Aspodene, Pergamon civarındaki Aspodenon Dağı’nın baş tanrıçası olması nedeniyle araştırılmaya değer bir özellik göstermektedir. Tanrıça, diğer kült bölgelerinde olduğu gibi, Aspodenon Dağı’nda da o dağın tanrısı anlamında toponym bir isim olan Aspodene epitethonunu almıştır.⁶

Yukarıda belirtildiği gibi, Mamurt Kale’de yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan maddi kültür kalıntıları buradaki Meter Aspodene kültürünü kanıtlamaktadır.⁷ Nitekim antik kaynaklar, yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntuların ışığında tepede yaşayanların da bu tanrıya ilgisiz kalmış oldukları düşünülemez.

Kayalık ve çıplak bir tepe üzerinde kurulan kutsal alanda sürdürülen arkeolojik kazılarda Aspodene kültü ile ilgili olarak, öncelikle, biri adak, ikisi onur yazıtı olmak üzere toplam üç adet epigrafik buluntu ortaya çıkarılmıştır. Meter Aspodene’nin statüsünün belirlenmesinde önemli verilere ulaşılmasını sağlayan en erken tarihli yazıt, 13 Eylül 1910 tarihinde tapınak çevresinden gelen ve tapınağa ait olduğu anlaşılan üç blok halindeki

⁴ Strabon Geographica XIII.2.6.

⁵ Mamurt Kale ile ilgili bilgiler hakkında bkz. Conze und Schazmann, 1911.

⁶ Ana Tanrıça’nın toponym epitethonları hakkında bkz. Çapar 1979a, 172.

⁷ Alman Arkeolog Alexander Conze, Iwanoff Vakfı’nın maddi destekleri ve Osmanlı Hükümeti’nin izni sonucu Schazmann ile birlikte 1910 yılının Eylül ayında Mamurt Kale’deki kazılara başlamışlardır. Bkz. Conze und Schazmann 1911.

arşitrav parçaları üzerindeki yazıttır (Res.2). Yazıtta “*Φιλεταιρος Ατταλου Μητρί Θεων*” (= Attalos’un oğlu Philetairos ‘bu tapınağı’ Tanrılar’ın Anası’na ‘*adadı*’) ibaresi vardır.⁸

Açıklıkla görüldüğü gibi, bu okunuşa göre, tapınak arşitravı üzerine kazılmış olan yazıt gerek kültün kuruluşuyla gerekse hanedanlığın uygulamış olduğu dış politikayla ilgili olarak küçümsenmeyecek ölçüde önemli bilgiye ulaşılmıştıdır.

Şöyle ki; Meter Aspordene kutsal alanı, antikçağ yazarlarından Strabon’un da anlattığı gibi Hellenistik Dönem’de İ.Ö. III. yüzyılın başlarında Ana Tanrıça onuruna Attaloslar hanedanlığının kurucusu Philetairos tarafından granit taşından Dor tarzında büyük kesme kütle taşlardan harçsız olarak inşa ettirilmiştir (Res.3).⁹ Aynı zamanda, 1910 yılının Eylül ayında başlatılan Mamurt Kale kazıları sırasında ele geçen buluntular ışığında tapınağın mimari bakımdan hemen hemen Pergamon kentinin ayakta kalan en eski kutsal alanı olan Athena Tapınağı ile benzerlik gösterdiği de anlaşılmıştır.¹⁰ Kısacası, tapınak önünde ve altar çevresindeki boş alanı birbirlerinden bağımsız olan tek odalardan oluşan ve Athena Tapınağı’ndan farklı olarak yalnızca avludan bir kapı girişine sahip olan Meter Aspordene Tapınağı ilk anıtsal formunu Philetairos (İ.Ö.283–263) zamanında elde etmiştir.

Değerlendirilen arşitrav yazıtının söz edilmesi gereken bir diğer katkısı da Attalosların uyguladığı dış politikanın belirlenmesini sağlayan verilere ulaşılması olmuştur. Bilindiği üzere İ.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında Pergamon Krallığı daha kuruluş yıllarındadır. Philetairos’un kendisine ait olan topraklar ise ancak Pergamon’un Kale Dağı’ndan görülebilen merkezi Kaikos Ovası ve onu sınırlayan dağ zincirinin yamaçlarını kapsayan bölge kadardı. Ayrıca, Kaikos’un yukarısında ve oldukça yakınında Germe vadisi (Soma) boğazında Seleukosların bir sınır kalesi yani Nakrasa, sahilde ise Pitane (Çandarlı) kenti yer alıyordu. Durum böyle olunca siyasi nüfuz kazanmak amacıyla muazzam servetini devreye sokan Philetairos, verimli Magneisa Ovası’na hükmetme yolu olarak bu dağı sağlam bir biçimde elde tutmak istemiş ve bunu komşularına ve düşmanlarına göstermek arzusuyla da Ana Tanrıça Meter’e bir tapınak vakfetmiştir.

Bir onur yazıtı niteliğindeki ikinci yazıt ise, Philetairos’un kardeşi Attalos tarafından karısı adına yaptırılan bronz bir heykel altlığı üzerinde yer almaktadır¹¹:

⁸ Conze und Schazmann, 1911, 10 ve 20; krş. Ohlemutz 1968, 175.

⁹ Ana Tanrıça tapınağı ve tapınağın bulunduğu kutsal alana ilişkin rekonstrüksiyon Paul Schazmann tarafından çalışılmıştır. Bkz. Conze und Schazmann, 1911, 4.

¹⁰ Athena Tapınağı ile ilgili olarak bkz. Radt 2002, 157vd.

¹¹ Conze und Schazmann 1911, 10 ve 38; Ohlemutz 1968, 178.

*“Ατταλος Φιλειταιρου
Αντιοχιδα την γυναικα”*

Yazıttan Pergamon Kral hanedanlığının diğer bir üyesi olan Attalos'un Seleukos komutanı I.Antiokhos'un kızı olan eşi Antiokhis'in bronzdan bir heykelini yaptırarak onu tapınağa adadığı anlaşılmaktadır.

Aspordene kültü ile ilgili bir başka ve son yazıt da tapınakta görev yapan rahibe Metreis'in adını belgeleyen ve Metreis tarafından tapınağa yaptığı cömert bağışlar nedeniyle Kral I.Attalos Soteros'a (İ.Ö.241-197) şükranlarını ifade eden *“Βασιλει Ατταλοι Σωτηρι Μητρεις η ιερεια-----”* (= Kral Attalos Soteros için rahibe Metreis-----) yazıttır.¹²

Yüksekliği 0.083cm genişliği 0.60cm derinliği 0.485cm olan yazıtın harf kalınlığı ise 0.028cm olup kült personeli konusunda rahibe Metreis'in (bunu theophoros adından anladığımızı) adını açıkça belgelemesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Demek ki; kutsal alanda ele geçen ve tanrıçanın Pergamon vatandaşları tarafından en az şehir merkezindeki tanrılar kadar saygı görmüş olduğunu kanıtlayan bu epigrafik kaynakların tanıklığında Mamurt Kale Ana Tanrıça Kült Alanı hanedanlık kurucusu Philetairos ile kazandığı saygınlığını Hellenistik Dönem boyunca aynı şekilde koruyarak asla yitirmemiştir. Hatta başlangıç dönemi karanlıklar içinde kalan kült alanındaki tapınak ve altın yapım tekniği göz önüne alındığında söz konusu yapının Philetairos sonrası bir dönemde büyük bir onarımdan geçtiği de anlaşılmaktadır. Ancak, Attaloslar tarafından büyük değer verilen bu kültün devamına ilişkin en önemli kanıtlar kazılarda ortaya çıkarılan ve Dr. Kurt Regling tarafından okunan 50 adet sikkedir.¹³

Ayrıca, bölgenin Attaloslar hanedanlığı boyunca yerleşimden – Pergamon kentinden – uzak ama yerleşimle bağlantılı bir kutsal alan niteliğine sahip oluşu, yazıtlar ve sikkeler dışında, sadece tapınakta değil tapınak çevresinde ortaya çıkan çok sayıda buluntu sayesinde de kanıtlanmış durumdadır. Conze tarafından ifade edilen bu buluntuların en önemlileri, hiç kuşku yok ki, uzun mantolu ve örgülü saçlarıyla sağ elini yukarı kaldıran bir figürü üzerinde taşıyan altın bir levha ve kıymetli bir taştan yapılmış ayaklarından birini havaya kaldırmış olarak resmedilen bir aslan heykelidir.

Bunlarla birlikte, tapınak tabanında ve tapınağın doğu tarafındaki hol ile tapınak arasında pişmiş topraktan imal edilmiş özellikle heykeltıraşlık yapıtlarında ve sikkelerde gördüğümüz ana tanrıça tasvirleri *–ayakta ya da oturur şekilde başında surlu bir taç, tamamen giyimli, elinde tympanum (davul), dizlerinde bir aslan ya da iki yanında birer aslan- şeklinde çok*

¹² Conze und Schazmann 1911, 6-7; Dörpfeld...et al. 1908, 403 no.32; Ohlemutz 1968, 178.

¹³ Söz konusu sikkeler hakkında bkz. Conze und Schazmann, 1911, 42-43.

sayıda kült objeleri de bulunmuştur. Hellenistik döneme ait olduğu belirtilen bu eserler işçilik bakımından Conze'ye göre birer kırsal sanat çalışmasının ürünleri olarak nitelendirilmektedir.

Söz konusu buluntulara bakılacak olursa, Tanrıça Aspordene yanından hiç ayırmadığı gücünün ve hâkimiyetinin en baştaki sembol havyanı *aslan*'i ve genelde başına geçirmiş olduğu tanrısallığının simgesi silindirik başlığı – *polos* – ve *tympalum*'u ile belirtilmektedir. Çünkü dağlar onun yurdu, kayalara oyulu ön yüzler onun eviydi, tapınağıydı. Pergamonlular da onun varlığını '*Kent Koruyucu*' kimliğiyle dağın ve kayanın gücünde algılamışlardı.

Mamurt Kale'nin kutsal işlevini daha yoğun olarak sürdürdüğüne işaret eden diğer önemli buluntular ise şunlardır: Pergamon işçiliğinin bir ürünü olan bronz erkek heykeline ait olduğu tahmin edilen ayak parmağı, yeşil-beyaz renklerde camdan imal edilmiş kırık bir yüzük parçası, bir maske ve kilden yapılmış çok sayıda adak eşyaları (Res.4)

Conze'nin tanıttığı ve önemi biraz sonra açıklanacak olan, kilden yapılmış üzerinde bir flüt çalgıcısı tasviri ile ATTIN yazısının bulunduğu kırık bir kap parçası ise Ana Tanrıça kültüne ait çok önemli bir bilgi sunması açısından diğerlerine oranla çok daha önemlidir (Res.5). Konuyu daha fazla dağıtmayalım, ama kısaca Attis hakkında bilgi vermek isterim. Ana Tanrıça'nın çok iyi bilinen bir efsanesi vardır. Bu efsanede hem analık niteliği belirtilmekte hem de kültürün özellikleri anlatılmaktadır. Tanrıça, Attis adlı erkeğe aşık olur. Attis, Kral Midas'ın kızıyla evlenmek üzereyken karşısına çıkarak çıldırtır ve kendi kendisini hadım etmesine neden olur. Akan kandan bitki ve çiçekler, özellikle menekşeler biter ve Attis bir çam ağacına dönüşür. Bir başka efsaneye göre de Attis, Ana Tanrıça'nın tek başına yarattığı oğludur, büyüdükten sonra da onun sevgilisi olmuştur.

Bereket-Toprak efsanelerinin hemen hepsinde görülen 'Ölme-Dirilme' motifi Ana Tanrıça tapınımının özünde olan bir çeşit kurban töreniyle gerçekleştirilmektedir. Attis efsanesinde simgelendiği gibi akan kan, yitirilen erkeklik gücü daha evrensel bir nitelik kazanarak bereket ve canlılığın daha geniş bir alana, yani bütün doğaya geçmesini sağlamaktadır.

Görüldüğü gibi, mitolojide bir Phrygia tanrısı olarak geçen Attis, aslında Büyük Ana Tanrıça Kybele'nin bitkiler âlemi üzerindeki fonksiyonu ile birleştirilmiş ve tapınımı da Phrygia'da merkezlenmiş, tanrıçanın aşığı genç bir bitki tanrısı olarak tanınmaktadır. Böylece kökeninin Mezopotamya'ya kadar indiği, Sümerlerin aşk ve savaş tanrıçası Inanna'nın kocası doğa ve bereket tanrısı Dumuzi ile aynı olduğu çoktan kanıtlanan Attis, kışın ölen ve ilkbaharda dirilen, doğa güçlerini simgeleyen bir tanrı olarak tapınılmıştır. Kısacası, o tanrıçanın her şeyidir.¹⁴

¹⁴ Attis hakkında bkz. Grimal 1997, 112; Çapar 1979b, 177-178.

Sonuç

Daha önce belirttiğimiz gibi Mamurt Kale, Ana Tanrıça kült merkezi, Pergamon civarındaki Aspodenon Dağı’nın doruk noktasında yer almaktadır.

Nitekim, Pergamon kazılarının başlangıcından itibaren Mamurt Kale’de yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan ve uzmanlara göre tamamı Pergamon atölyesi özellikleri gösteren çok sayıdaki buluntu burada Meter Aspodene Kültü’nü kanıtlamaktadır. Örneğin, Meter kültüründe çeşitli hayvanların da yer aldığını ve bunların tanrıçanın birer atribüsü haline geldiğini biliyoruz. Görüldüğü üzere, bu olguyu kanıtlayan belgelerin en güzel örneğine de Mamurt Kale kutsal alanında rastlanmaktadır.

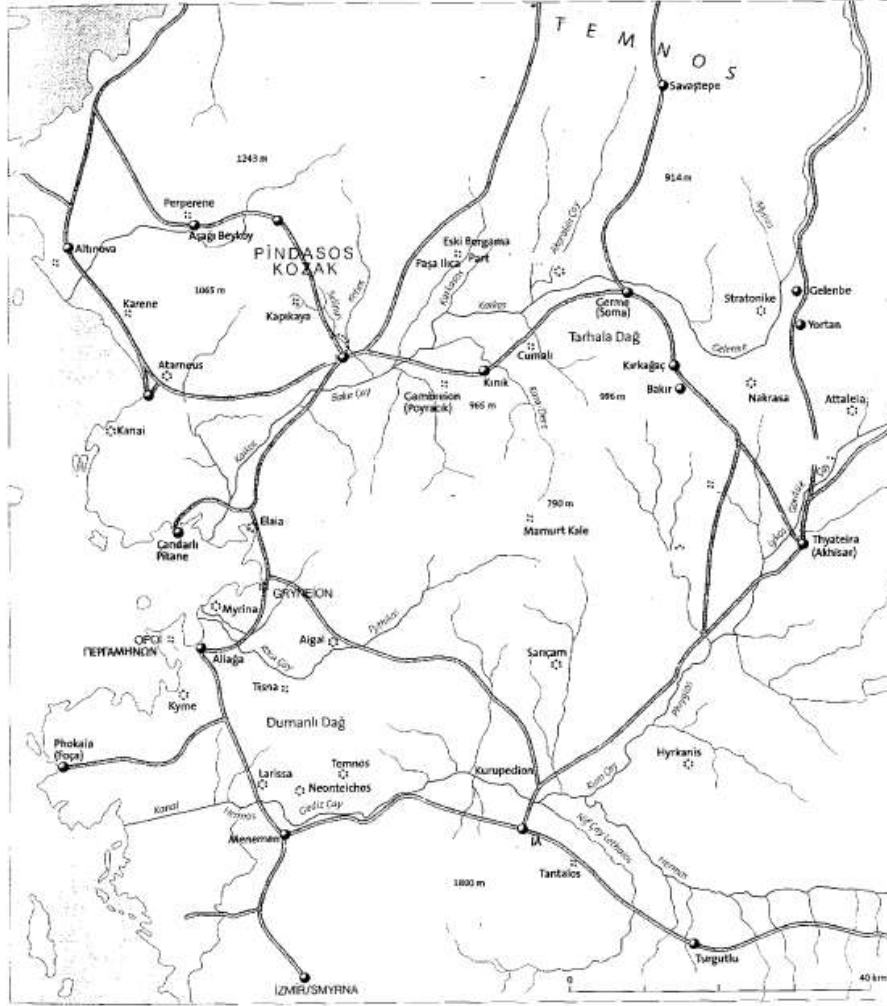
Böylece, Aspodenon Dağı üzerindeki Mamurt Kale, Pergamon inanç dünyasında Hellenistik dönem boyunca yerleşimden uzak ama yerleşimle bağlantılı çok özel bir kutsal alan niteliğinde karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle Mamurt Kale’deki Meter Aspodene kutsal alanı dikkate alındığında, tapınak ve tapınak alanından çıkan yazıtlar, arkeolojik bulgular ve sikkeler ışığında ilk akla gelen, kökü Anadolu toprağında aseramik evrenin derinliklerine kadar uzanan Ana Tanrıça; bereketin, bolluğun ve doğurganlığın simgesi; doğanın mutlak hakimesi; hayvanların ecesi; dağların sahibesidir.

Artık kesin olarak söyleyebiliriz ki; Tanrıça, tüm tanrıların anası olarak farklı adlarla birçok Tanrıça’ya bölünmüştür. Aspodene bunlardan biridir. Aspodene adıyla İ.Ö. III. yüzyılın başlarında Pergamon hanedanlığının kurucusu Philetairos tarafından vakfedilen bir tapınak ile en büyük saygıyı gördüğü Aspodenon Dağı onun evidir. Bir diğer deyişle, ‘Ana Tanrıça’ ile ‘Dağ’ birlikteliği, Meter Aspodene adından da anlaşılacağı üzere, Tanrıça’nın sıfatı olmuş ve ona ‘**Aspodenon Dağı’nın Anası**’ adıyla **Meter Aspodene** denilmiştir.

KAYNAKÇA

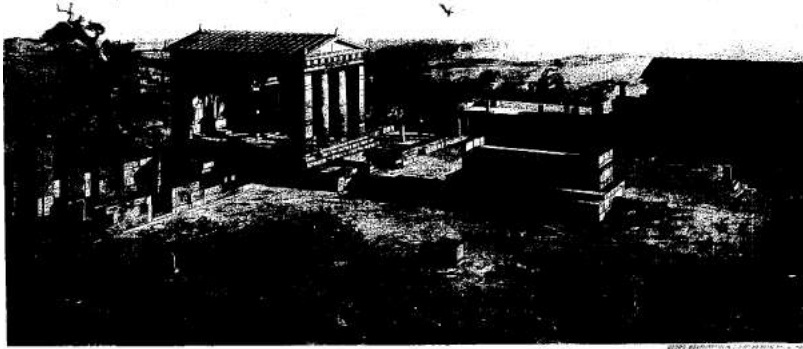
- ALLEN, R.E. (1983). *The Attalid Kingdom: A Constitutional History*, Oxford.
- CONZE, A., P.Schazmann (1911). *Mamurt-Kaleh: Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon*, Berlin.
- ÇAPAR, Ömer. (1979a). “Anadolu’da Kybele Tapınımı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XXIX, 191–210.
- ÇAPAR, Ömer. (1979b). “Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapınımı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XXIX, 167–190.
- DÖRPFELD, W., P.Jacobsthal, P.Schazmann. (1908). “Die Arbeiten zu Pergamon, 1906–1907”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. XXXIII.
- GRİMAL, Pierre. (1997). *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, (Çev.Sevgi Tamgüç). İstanbul.
- HANSEN, E.V. (1972). *The Attalids of Pergamon*. Cornell.
- OHLEMUTZ, E. (1968). *Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon*. Darmstadt.
- RADT, W. (2002). *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. (Çev.Suzan Tamer). İstanbul.
- STRABON. (1952). *Geographica*. (Ed. E.H. Warmington). London.
- STRABON. (1999). *Antik Anadolu Coğrafyası (=Geographika: XII-XIII-XIV)*. (Çev. Adnan Pekman). İstanbul.
- ÜRETEN, Hüseyin. (2003). “Neşredilmiş Yazıtlar Işığında Hellenistik Dönem’de Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri”. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara.

Res.1: (Pergamon çevresinin genel haritası)

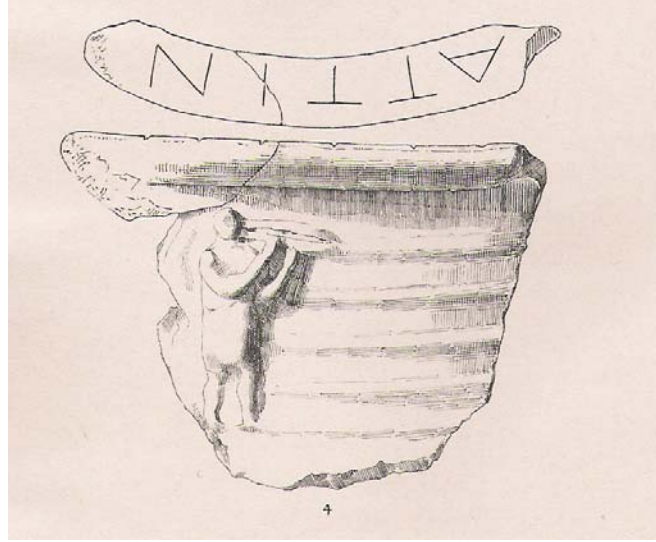
Res.2: (Tapınak arşitrav bloklarından bir parça)

Res.3 (Ana Tanrıça Kutsal Alanı)

Res.4: (Terrakotta adak eşyaları)

Res.5: (Kırık bir kap parçası)